

Ю. О. Фесько

Дніпропетровський національний університет

**НІМЕЦЬКА ПРОФЕСУРА ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.
В ІСТОРИЧНИХ ТА ІСТОРИКО-НАУКОВИХ
ДОСЛІДЖЕННЯХ**

Розглянуті історичні й історико-наукові праці з вивчення діяльності та наукового доробку німецької професури Харківського університету першої половини ХІХ ст. Проведений поетапний аналіз цих праць. Зроблений висновок про відсутність у вітчизняній літературі комплексного дослідження наукової спадщини та педагогічної діяльності зазначеного корпусу німецької професури.

Харківський університет був заснований у 1804 р. наказом імператора Олександра І, офіційне ж відкриття навчального закладу відбулося в січні 1805 р. Протягом майже двох років йшли підготовчі роботи, одним із основних напрямків яких був пошук викладацьких кадрів для університету. З огляду на нестачу на той час необхідної кількості потрібних кандидатур у Російській імперії керівництво вирішило запросити педагогічних працівників з-за кордону. Особливістю університетів Російської імперії початку ХІХ ст. було те, що вихідці з Німеччини, Італії, Франції, Угорщини та ін. обіймали в них переважну більшість посад професорсько-викладацького складу. Представників Німеччини було найбільше у штаті працівників Харківського університету початку ХІХ ст. Саме вони стояли біля джерел становлення багатьох наукових напрямків, створювали науково-методичний фундамент для викладання навчальних дисциплін. Проте цей момент в історії університету Харкова залишається недостатньо дослідженим. Метою даної статті є огляд історичних праць, що висвітлюють вивчення вітчизняною історичною наукою викладацької та наукової діяльності вчених, німців за походженням, які активно працювали в Харківському університеті в перші десятиліття його існування. Важливим є з'ясування того, як уявляли собі дослідники їх діяльність, оцінювали внесок у освіту та науку і чи була ця оцінка усталеною.

Видання дореволюційної доби, які певним чином торкаються означеної проблематики, можна умовно поділити на такі групи: 1) література, що стосується системи освіти в країні; 2) література, присвячена історії Харківського університету взагалі; 3) історії факультетів та кафедр; 4) роботи, які розкривають діяльність окремих вчених; 5) дослідження наукових праць німецьких вчених; 6) словники, енциклопедії та довідники. До першої групи можна віднести працю М. Сухомлинова¹, де описаний стан системи освіти, і зокрема вищої, у Російській імперії за часів правління Олександра I. У даному дослідженні наведені факти з історії становлення університетської системи країни, порядок та особливості заповнення вакантних кафедр нових університетів, у тому числі і Харківського, викладачами, висвітлюються пов'язані з цим труднощі. У роботі описана діяльність найбільш видатних діячів, вчених університетів, серед яких на початку XIX ст. переважну більшість становили іноземці. М. Сухомлинов у описовому стилі викладає вплив тих ідей, що прийшли до російських університетів разом з іноземними професорами, зокрема приділяє увагу впливу філософських учень Німеччини на студентів, а також на інших викладачів; характеризує наукову та викладацьку діяльність окремих педагогів (І. Шада, І. Кронеберга та ін.).

Історію Харківського університету також досліджував і ординарний професор цього ж університету О. Рославський-Петровський, результати своїх пошуків він виклав у досить важливій статті², на яку спирався і Д. Багалій при написанні своєї праці. Стаття охоплює перше десятиліття діяльності університету, у ній міститься інформація стосовно перших викладачів, огляд дисциплін (пофакультетно), які викладали вітчизняні та іноземні професори, аналіз їх наукової творчості та дослідницьких занять.

Цікавий історико-статистичний огляд діяльності Харківського університету подано у праці його колишнього ректора К. Фойгта³, де згадується про німецьких вчених у зв'язку з описом кабінетів та допоміжних закладів, які функціонували при університеті. Короткі біографічні дані професорів – німців за походженням та особливості їх викладацької роботи вміщені у статтях М. О. Лавровського⁴⁻⁷.

Серед безлічі робіт, виданих у XIX ст., дослідження історії Харківського університету професора Д. Багалія є найбільш ґрунтовним та інформативним^{8,9}. Його двотомна фундаментальна праця, незважаючи на відсутність наукового аналізу, завдяки величезному фак-

тографічному матеріалу, детальному та всебічному опису університетського життя, діяльності професорів та викладачів цього навчального закладу і сьогодні залишається тією розвідкою, до якої звертаються і на яку спираються всі дослідники історії Харківського університету зазначеного періоду. Д. Багалій старанно описав процес підготовки відкриття університету, пошуку необхідних кадрів, висловив власну думку стосовно доцільності запрошення на професорські посади вчених, іноземців за походженням. У роботі Д. Багалія знаходимо розповіді про деталі побутового життя професорів, розгляд окремих сюжетів, подій, що мали місце в долях конкретних викладачів, особливо іноземців. Професор Д. Багалій навіть вдавня до своєрідного розслідування справи про вигнання професора філософії Й. Шада з університету та країни. Цінні результати тривалої праці в архівах університету, Міністерстві народної освіти викладені в окремій роботі¹⁰.

Серед робіт, метою яких було вивчення історії окремих кафедр та факультетів університету слід відзначити історичні описи чотирьох його факультетів, де в біографічних словниках містяться статті про майже всіх вчених-німців, які працювали в Харківському університеті першої половини XIX ст.¹¹⁻¹⁴. Інформація про перших викладачів хімії Харківського університету, вихідців з Німеччини, Л. Шнауберта та Ф. Гізе, викладена в дослідженні І. П. Осипова¹⁵, де він описав результати вивчення історії хімічної лабораторії університету. Г. В. Левицький у роботі, присвяченій астрономічним обсерваторіям Харківського університету, розглядає наукову діяльність проф. Й. Гута¹⁶. М. А. Попов, який цікавився історією медичного факультету Харківського університету, згадує у своїх роботах професорів та прозекторів, серед яких було багато німців¹⁷⁻¹⁸. В окремому виданні зібрані біографічні дані про викладачів так званих «витончених мистецтв», серед яких кількісно переважали німці, аж до самого закриття «класів витончених мистецтв» у 1859 р.¹⁹

Особливістю робіт дожовтневого періоду, що представляють групу літератури, присвяченої вивченню діяльності окремих німецьких вчених Харківського університету є те, що інтерес до обраних осіб визначався перш за все зацікавленістю в дослідженні певних «скандальних» моментів їх біографії, що, у свою чергу, вимагало розгляду й наукових надбань вчених та їх викладацької діяльності. Такими, наприклад, є, зокрема, роботи М. Лавровського, Ф. Зеленогорського,

Д. Багалія^{4-7,10,20,21}, в яких вони досліджують долю та наукову спадщину Й. Шада. Проте серед робіт вказаного періоду маємо і такі, що знайомлять читача із практично невідомими широкому загалу дослідників працями німецьких вчених. Так, у статті М. Лавровського⁶ знаходимо детальний аналіз не поміченої у свій час праці Б. Рейта «Опыт русской истории». Дослідник звертає увагу на той факт, що описувана ним робота була першою спробою короткого нарису російської історії, що її добросовісно, хоча й не повністю, виконав учений-німець.

Привертає до себе увагу серія критичних робіт, які з'явилися у другій половині XIX ст. у зв'язку з виданням професором Х. Роммелем своїх спогадів, де він описує роки свого перебування в Росії, в університеті Харкова, згадує своїх колег-земляків, які працювали разом з ним у цьому навчальному закладі, створює їх портрети, а також наводить факти з власної біографії та своєї наукової та викладацької діяльності. Д. І. Каченовський, М. О. Лавровський, О. Є. Розальона-Сошальський, Т. І. Селіванов, Я. Балясний та ін. у своїх статтях критично осмислюють спогади проф. Роммеля; вказані автори, крім того, з недовірою ставляться до компетенції один одного у справі аналізу та характеристики згадуваних спогадів^{4-7,22-26}.

Вже на той час простежується певна суперечливість в оцінці діяльності та ролі німецької професури у становленні навчального процесу та наукових досліджень у Харківському університеті. Короткі, іноді суперечливі біографічні відомості про німецьких вчених, які працювали в Харківському університеті в першій половині XIX ст., вміщені у солідних словниках та енциклопедіях, що видавались у той час. Серед таких видань енциклопедичні словники за редакцією Брокгауза та Ефрона, Г. Геннаді, С. Гогоцького, С. Венгерова та ін.

Характерною особливістю всієї літератури, виданої в дожовтневу добу, є описова манера викладення історичного матеріалу, тяжіння до побутово-буденних характеристик подій та явищ, що мали місце в житті вчених, які нас цікавлять. Крім того, практично відсутній історико-науковий аналіз творчих здобутків німецьких професорів, особливо у природничих науках. Виняток становлять праці деяких представників гуманітарних наук, зокрема, Й. Шада^{20,21,27}. Незважаючи на це, аналітичні дослідження творчого доробку німецьких професорів Харківського університету і досі є цінним історіографіч-

ним джерелом для сучасних дослідників. Перебування іноземців в університетах Росії, у тому числі і в Харківському, дожовтневими авторами розглядається як корисна необхідність, викликана відсутністю власних спеціалістів такого високого класу, якими були більшість із запрошених з-за кордону науковців. Серед них найбільшими інтелектуалами вважалися саме вихідці з Німеччини.

Різко протилежні оцінки наслідків перебування іноземних професорів в університетах Російської імперії зустрічаємо в роботах радянських авторів: маємо варіації від вкрай негативного ставлення до гучного вихваляння заслуг певних вчених. Прикладом критичної оцінки діяльності професорів-іноземців у Харківському університеті є колективна робота з історії університету «Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет», в якій формується стереотип сприйняття іноземних вчених як кар'єристів, користолобців, псевдовчених: «Все эти «учёные» были мало эрудированны в вопросах своей специальности»²⁸ і т. ін. Проте вже в наступній редакції історії університету, виданій у 1980 р., ставлення до згаданих професорів більш приязне, а критичні зауваження мають більш тактовну форму. Період перебування іноземних вчених у Харківському університеті на початку XIX ст. у А. М. Ткаченка отримав назву «засилья иностранных профессоров-реакционеров и борьбы с ними передовых русских профессоров»²⁹. Одночасно у працях представників української діаспори в Канаді, США, зокрема Дм. Чижевського, В. Заїкіна, оцінки наукової та викладацької творчості згадуваних науковців досить позитивні³⁰⁻³³. Більше того, саме Чижевський, досліджуючи становлення та розвиток філософії в Україні, почав говорити про цілу філософську школу, що її створив Й. Шад за час свого перебування в університеті Харкова.

Якщо проаналізувати літературу радянської доби, у якій розглядається та аналізується діяльність німецьких вчених Харківського університету в дореформений період, можна виділити досить значний масив літератури, присвяченої історії становлення або розвитку окремих наук у країні. Зокрема, у 50-х роках XX ст. дослідниками активно вивчалась історія розвитку хімії в Україні та Росії початку XIX ст., і помітне місце в цьому процесі займає постать професора хімії Харківського, а згодом Дерптського університету Ф. Гізе³⁴⁻³⁹. У своїх дослідженнях автори (Я. І. Турченко, М. А. Фігуровський, В. І. Курінний, Г. В. Биков та ін.) справедливо відзначають важли-

вість та необхідність праць Ф. Гізе для розвитку вітчизняної хімічної науки. Фундаментальна п'ятитомна «Загальна хімія» німецького вченого, на їх думку, була на той час зразком докладного керівництва з теоретичної та експериментальної хімії, яке відбивало стан усієї хімічної науки і могло служити керівництвом не лише для тих, хто вивчає хімію, але й для тих, хто її викладає. С. М. Кузьменко у статті «Всеобщая химия для учащихся и учащихся Ф. Гизе – В. Комлишинского»³⁷ детально аналізує означену роботу і робить висновок, що видання «Загальної хімії» проф. Гізе було неабияким явищем порівняно з виданими в ті роки навчальними керівництвами як на Заході, так і в Росії; «Загальну хімію», на думку автора, можна розглядати як один з етапів у розвитку хімії сполук вуглеводу. Н. П. Курган відзначає досить велику заслугу Ф. Гізе в розвитку хімічної науки Російської імперії першої половини XIX ст.⁴⁰ Дослідник Ю. І. Соловйов у своїй «Історії хімії в Росії» називає «Загальну хімію» професора Гізе унікальною для Росії того періоду роботою, яка вперше ознайомила російського читача з новітніми теоріями та відкриттями в хімії⁴¹. Ім'я харківського професора Ф. Гізе зустрічається в розвідках, які стосуються з'ясування історії відкриття алкалоїду хініну, що тривалий час залишався дієвим протималарійним засобом⁴²⁻⁴⁴. Вітчизняні дослідники, спираючись на вже згадану «Загальну хімію», віддають першість у виділенні цього елемента кори хінного дерева саме Ф. Гізе, а не французьким фармацевтам Пелетьє і Кавенту, які увійшли в історію хімічної науки як першовідкривачі алкалоїду хініну. Суперечливі висновки щодо діяльності ще одного професора хімії Харківського університету П. Ейнбротта знаходимо в роботах авторів цього періоду. Дослідник Н. П. Комарь у своїй статті³⁶ також звертає увагу на цей момент і підкреслює відмінність власної оцінки діяльності П. Ейнбротта від тих думок, які можна знайти на сторінках деяких монографій з історії хімії, виданих у той час. Зокрема, він не погоджується з висновком А. Ф. Капустинського стосовно безрезультатної в науковому відношенні діяльності професора П. Ейнбротта³⁵.

За радянської доби в науковій літературі досить детальне висвітлення отримала проблема вивчення історії вітчизняного сходознавства вченими XIX ст. Особливу увагу дослідників привертав професор-орієнталіст Бернард Дорн, який почав свою тривалу наукову діяльність у Росії саме в університеті Харкова. Змістовні параграфи присвячені цьому вченому в низці робіт дослідників історії російсь-

кого сходознавства⁴⁵⁻⁴⁸. А. М. Куликова в окремій статті на підставі архівних документів, перш за все із особистого фонду Б. Дорна, та інших маловідомих матеріалів розкриває його вклад в історію викладання східних мов у вищих навчальних закладах Росії⁴⁸, а отже, і в розвиток вітчизняного сходознавства.

Значно меншою є група досліджень, в яких розкриваються питання історії розвитку вітчизняної медичної науки, є згадки про діяльність учених-медиків, представників німецької нації^{49,50}.

З огляду на вивчену літературу, яка певною мірою торкається питання, що нас цікавить, можна говорити про такі характерні риси видань радянського періоду: певна ідеологізація підходів до аналізу наукових досліджень; оцінка подій, діячів науки та результатів їх роботи в дещо суб'єктивній манері. Проте описані роботи вирізняються багатим фактографічним матеріалом, базуються на важливих архівних документах, містять серйозні роздуми стосовно предмета проблеми, що вирішувалась іноземними вченими в період їх перебування на службі в Росії. Різноманітність позицій, іноді діаметральна протилежність висновків авторів охарактеризованих робіт, створюють плацдарм для розгортання пошуку об'єктивних висновків, адекватної оцінки ситуації, яка склалася.

Інтерес до вивчення історії розвитку науки в Харківському університеті першої половини XIX ст. не згасає і в літературі пострадянської доби. Розвідки про наукову та викладацьку діяльність іноземних наставників університету знаходимо в роботах, що в першу чергу стосуються аналізу формування, розвитку, викладання філологічних, мистецтвознавчих дисциплін, юридичних наук і т. ін. у вказаному навчальному закладі. Серед авторів, які працюють у цьому напрямку, слід назвати О. Павлову, яка займається дослідженнями з питань організації мистецтвознавчої освіти в Харківському університеті, викладання історії мистецтва⁵¹⁻⁵³. У її роботах згадуються вчителі «витончених мистецтв», зокрема німець Яків Матес, який близько 10 років присвятив викладанню малювання та гравірування в університеті; відомо, що він зробив 100 таблиць до ботанічної роботи барона Ф. А. Маршалла фон Біберштейна, німецького дослідника, який проживав неподалік від Харкова. О. Павлова відзначає зацікавленість багатьох вчених Харківського університету, у тому числі німців за походженням, питаннями історії мистецтва, деякі аспекти яких розглядалися ними на лекційних курсах, наприклад у курсі «Римські старожитності та естетика», що викла-

дав проф. Л. Умлауф. Вивчаючи роботи дослідників, які працюють над питанням про роль Харківського університету в розвитку музичної освіти краю (Д. В. Колоней⁵⁴), знаходимо прізвища німецьких професорів, зокрема професора кафедри філософії Й. Шада, який був хорошим музикантом. Рада університету високо цінила його досить ґрунтовні музичні знання й доручала йому разом з іншим викладачем приймати найбільш відповідальні іспити з музики.

Знайшов відображення в науковій літературі і процес професійно-педагогічної підготовки вчителя в Харківському університеті, до якого також були причетні німці. Зокрема, проф. Х. Роммель навіть обіймав посаду директора педагогічного інституту при університеті. Він читав курси з теорії, історії педагогіки, методики ряду предметів; проф. Роммель написав також і перші навчальні посібники з педагогічних дисциплін, наприклад курс лекцій «Дидактика і методика». Історію педагогічної освіти в Харківському університеті досліджували О. В. Скрипнюк, С. І. Посохов⁵⁵. Х. Роммель недовго пробув в університеті Харкова, згодом, повернувшись на батьківщину, він видав спогади про роки свого перебування в цьому навчальному закладі. Вже згадана раніше дискусія навколо описаних спогадів стала предметом наукових інтересів дослідниці В. Івашенко⁵⁶. Постать Х. Роммеля фігурує і в розвідці Н. В. Полякової, яка вивчає особливості міжнародного співробітництва університетів Росії в ХІХ ст.⁵⁷ Німецько-українські наукові контакти ХІХ ст. цікавлять і зарубіжних істориків. У зв'язку з цим зустрічаємо характеристики діяльності Й. Шада, Й. Кронеберга, Х. Роммеля, Й. Ланга на теренах російської науки^{58,59}.

Серед небагатьох праць, присвячених питанням розвитку юридичної освіти в Харківському університеті, можна виділити роботу О. В. Єгорової, де філософсько-правова спадщина науковців університету розглядається в контексті формування юридичної освіти в університетах України⁶⁰. У даній статті німецькі вчені згадуються з тої причини, що «протягом першого періоду розвитку юридичної освіти у Харківському університеті викладали, в основному, німецькі професори»⁶⁰; автор аналізує погляди на політико-правові питання Л. Якоба, Й. Шада, Б. Рейта, Й. Ланга.

Останнім часом активізувались наукові пошуки й відродився інтерес науковців до безперечно видатної постаті в історії Харківського університету – німецького філософа Й. Б. Шада. Відомо, що істо-

рики різних епох, навіть різних періодів однієї епохи, вивчаючи певне явище чи подію історичного минулого, формулюють судження та висновки щодо них, виходячи з цінностей, особливостей світогляду, що сформувались під впливом сучасної їм дійсності. Тому вивчення джерел, архівних матеріалів, документів новим поколінням істориків дозволяє побачити нові грані явища, віднайти те, що залишилось поза увагою попередніх дослідників початку та середини ХХ ст., а тим більше кінця ХІХ ст. Дослідження творчої спадщини Й. Шада О. Мамалуєм, В. Савчуком^{61,62}, що базуються на значній кількості видань, які вже стали раритетними, а також наукових робіт вченого, є дійсно прикладом спроб переосмислення ролі та значення для української науки філософських доробків німецького вченого. Незважаючи на популярність особи Й. Шада серед вітчизняних дослідників, завдяки так званій потенційній джерельній базі, яку можна розширити шляхом здійснення археографічних публікацій на сучасному науковому рівні, певні моменти творчої спадщини німецького вченого ще не з'ясовані.

Взагалі література пострадянської доби, в якій висвітлюється наукова діяльність представників Німеччини на теренах колишньої Російської імперії, у Харківському університеті, подекуди пронизана намаганнями перебільшувати значення діяльності зазначених вчених. Проте позитивним є той факт, що за умов відсутності ідеологічної упередженості (хоча не можна заперечувати факт наявності ідеологічних чинників у сучасному житті суспільства) зникає відверто вороже ставлення до перебування іноземних спеціалістів в університетах Росії у порівнянні з монографіями середини ХХ ст.

Історіографічний аналіз дає можливість виокремити щонайменше три основних етапи вивчення діяльності професорсько-викладацького корпусу німецького походження в Харківському університеті першої половини ХІХ ст.: література, видана до 1917 р., література радянського періоду та література пострадянського періоду. У більшості історичних праць першого періоду відсутнім є історико-науковий аналіз наукового внеску німецької професури Харківського університету. Винятком є кілька праць, присвячених аналізу філософських надбань Й. Б. Шада. Практично повністю відсутні праці, в яких розглядався б внесок німецьких вчених-природознавців. Дослідники радянського періоду вперше роблять ґрунтовний історико-науковий аналіз наукової діяльності німецьких професорів у Харківсько-

му університеті. Але він не охоплює всіх напрямків їх діяльності, є вибіркоким (зокрема, з природничих наук осмислюються в основному надбання з хімії). Крім того, оцінки їх наукового та педагогічного внеску суперечливі, інколи навіть тенденційні. Аналіз історичних праць свідчить, що така суперечливість характерна для всіх розглянутих етапів. Тому дійсний внесок німецької професури в розвиток університетської освіти й науки в Україні може бути з'ясований лише в процесі подальшого об'єктивного вивчення їх оригінальної наукової та педагогічної спадщини.

Аналіз віднайдених і вивчених автором досліджень з історії Харківського університету дає можливість зробити висновок про фактичну відсутність у вітчизняній науковій літературі комплексних досліджень питання про наукову та педагогічну діяльність німецьких вчених Харківського університету, які кількісно переважали у складі викладачів цього навчального закладу на початку ХІХ ст. Тому даний напрям досліджень можна вважати перспективним і сподіватися віднайти нові факти, які б дали змогу об'єктивного історичного та історико-наукового аналізу внеску в розвій вітчизняної науки німецької професури за часів її перебування в університеті Харкова.

Примітки

¹ Сухамлинов М. Материалы для истории образования в России в царствование императора Александра I // ЖМНП. – 1865. – Ч. 128, № 10. – С. 9–172.

² Рославский-Петровский А. Об учёной деятельности имп. Харьковского университета в первое десятилетие его существования // ЖМНП. – 1855. – № 7. – С. 1–36.

³ Фойгт К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года. – Х., 1859.

⁴ Лавровский Н. В. Н. Каразин и открытие Харьковского университета // ЖМНП. – 1872. – № 2. – С. 197–247.

⁵ Лавровский Н. Замечания о первоначальной истории Харьковского университета // Харьк. губерн. ведомости. – 1869. – № 26. – С. 2–3.

⁶ Лавровский Н. «Опыт Русской истории» Рейта // ЖМНП. – 1873. – № 1. – С. 87–105; Балясный Я. Воспоминания проф. Роммеля о своем времени, Харькове и Харьковском университете (1785–1815) // Южный сб. – 1859. – № 9. – С. 1–3.

⁷ Лавровский Н. Эпизод из истории Харьковского университета // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1873. – Кн. 2. – С. 38–58.

⁸Багалея Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): В 3 т. – X., 1893–1898. – Т. 1 (1802–1815).

⁹Багалея Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): В 3 т. – X., 1904. – Т. 2 (1815 – 1835).

¹⁰Багалея Д. Удаление профессора Шада из Харьковского университета // Зап. имп. Харьк. ун-та. – 1899. – Кн. 1, 2. – Летопись.

¹¹Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – X., 1908.

¹²Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – X., 1905–1906.

¹³Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – X., 1908.

¹⁴Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – X., 1908.

¹⁵Осипов И. П. Из прошлого химической лаборатории Харьковского университета // Ломоносовский сб. Материалы для истории развития химии в России. – М., 1901. – С. 14–22.

¹⁶Левицкий Г. В. Астрономы и астрономические обсерватории Харьковского университета от 1808 по 1842 год // Зап. император. Харьк. ун-та. – 1893. – Кн. 3. – Летопись.

¹⁷Попов М. А. Историко-статистический обзор медицинского факультета Императорского Харьковского университета за 100 лет. – X., 1905.

¹⁸Попов М. А. Прозекторы и их помощники при кафедре нормальной анатомии в императорском Харьковском университете со времени основания последнего и до настоящего времени. – X., 1901.

¹⁹Редин Е. К. Преподавание искусств в Императорском Харьковском университете. – X., 1905.

²⁰Зеленогорский Ф. Ив. Г. Шад // Вопр. философии и психологии. – Кн. 2, 5. – С. 160–169, 575–591.

²¹Зеленогорский Ф. И. Шад, бывший профессор философии в Харьковском университете // Зап. Император. Харьк. ун-та. – 1896. – Кн. 2. – Летопись.

²²Каченовский Д. И. К истории Харьковского университета // Вестн. Европы. – 1868. – №2. – С. 917–923.

²³К-ий. Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания проф. Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете // Вестн. Европы. – 1868. – № 12. – С. 917–923.

²⁴Розальон-Сошальский А. Мои воспоминания // Харьк. губерн. ведомости. – 1869. – №43. – С. 2–3; №44. – С. 2.

²⁵Селиванов Т. (Письмо в редакцию ХГВ) // Харьк. губерн. ведомости. – 1869. – №35. – С. 1.

²⁷Зеленогорский А. Ф. И. Г. Шад Естественное право // Зап. Император. Харьк. ун-та. – 1900. – Кн. 1. – Летопись.

- ²⁸Харьковский госуниверситет им. А. М. Горького за 150 лет. – Х., 1955.
- ²⁹Харьковский госуниверситет, 1805 – 1980: Ист. очерк. – Х., 1980.
- ³⁰Ткаченко А. М. Учебно-методическое руководство Харьковскому университету школами в 1805–1835 гг. – Х., 1957.
- ³¹Чижевський Дм. Значення Харківського університету в українському духовному житті // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – №3. – С. 98–102.
- ³²Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Нью-Йорк, 1991.
- ³³Чижевський Д. Філософія на Україні. – Прага, 1926.
- ³⁴Зайкін В. Харківський університет. Його роль в історії культурного й громадського життя на Україні // Березіль. – 1994. – № 9–10. – С. 155–162.
- ³⁵Быков Г. В. Деструктурные теории органической химии в России // Тр. ИИЕТ. – М., 1958. – Т. 18. – С. 174–187.
- ³⁶Капустинский А. Ф. Очерки по истории неорганической и физической химии в России. – М.; Л., 1949.
- ³⁷Комарь Н. П. Краткий очерк научной деятельности профессора Харьковского университета П. Эйнбротта // Ученые зап. Харьк. госуниверситета. – 1956. – Т. 71. – С. 223–236.
- ³⁸Кузьменко С. Н. О руководстве «Всеобщая химия для учащихся и учащихся» Ф. И. Гизе – В. С. Комлишинского // Материалы по истории отечественной химии: Сб. докладов на Втором Всесоюзном совещании по истории отечественной химии 21–26 апреля 1951 года. – М., 1953. – С. 303–315.
- ³⁹Турченко Я. И. Основные пути развития общей неорганической и физической химии на Украине. – К., 1957.
- ⁴⁰Фигуровский Н. А. Развитие атомистического учения в трудах русских химиков первой половины XIX века / Н. А. Фигуровский, В. И. Куринной // Тр. ИИЕТ. – М., 1956. – Т. 12. – С. 12–21.
- ⁴¹Курган Н. П. Розвиток органічної хімії на Україні в першій половині XIX ст. // Нариси з історії природознавства і техніки. – К., 1976. – Вип. 22.
- ⁴²Соловьев Ю. И. История химии в России: Научные центры и основные направления исследований. – М., 1985.
- ⁴³Саксонов П. П. История внедрения алкалоида хинина в России // Очерки по истории паразитологии. – М., 1953. – С. 50–55.
- ⁴⁴Саксонов П. П. К истории открытия алкалоида хинина // Природа. – 1950. – № 10. – С. 72.
- ⁴⁵Розен Б. Я. Ф. И. Гизе – талантливый педагог и учёный // Ученые зап. Тартуского госуниверситета. – Тарту, 1974. – Вып. 332. – С. 211–217.
- ⁴⁶Антологія літератур Сходу. – Х., 1961.
- ⁴⁷Арабистика в России // Крачковский Ю. И. Избранные сочинения. – Т. 5. – М.; Л., 1958. – С. 53–54
- ⁴⁸История отечественного востоковедения до середины XIX века. – М., 1990.
- ⁴⁹Куликова А. М. Б. А. Дорн и университетское востоковедение в России // Народы Азии и Африки. – 1975. – № 2. – С. 220–228.

⁵⁰Нагорный А. В. Из истории науки об индивидуальном развитии в Харьковском университете // Ученые зап. Харьк. гос. ун-та им. А. М. Горького. – 1955. – Т. 22. – С. 7–24.

⁵¹Рудик С. В. Ф. Пильгер – перший професор ветеринарії на Слобожанщині // Ветеринарна медицина України. – 2001. – № 7. – С. 47.

⁵²Павлова О. Г. Викладання історії мистецтва у Харківському університеті в ХІХ – на початку ХХ століть // Вісн. ХДУ. Історія. – Вип. 30, № 413. – Х., 1998. – С. 212–127.

⁵³Павлова О. Г. До питання вивчення історії мистецтв у Харківському університеті (з початку до середини ХІХ ст.) // Вісн. ХДУ. Історія. – Вип. 29, № 396. – Х., 1997. – С. 54–62.

⁵⁴Павлова О. Г. Питання організації мистецтвознавчої освіти в Харківському університеті (ХІХ – поч. ХХ ст.) // Університетська освіта України ХХ ст.: проблеми, перспективи, тенденції розвитку. Міжнародна науково-практична конференція 15–16 грудня 2000 року. Тези доповідей. – Х., 2000. – С. 258–260.

⁵⁵Колоней Д. В. Роль Харківського університета в розвитку музичного образования на Слобожанщині в першій половині ХІХ століття // Вісн. ХНУ. Історія. – Вип. 34, № 566. – Х., 2002. – С. 295–303.

⁵⁶Скрипнюк О. В. Педагогічна освіта в Харківському університеті ХІХ – початку ХХ ст.: проблеми історії та історіографії / О. В. Скрипнюк, С. І. Посохов // Наук. зап. кафедри педагогіки ХНУ. – Х., 2001. – Вип. ІV, № 524.

⁵⁷Іващенко В. Ю. Дискусія навколо « Спогадів » професора Х. П. Роммеля // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Історія. – Вип. 33, № 526. – С. 200–207.

⁵⁸Полякова Н. В. Международное сотрудничество университетов России в ХІХ столітті // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 6. – С. 186–204.

⁵⁹Юбе Г. И. Ланг и российско-германская школа национальной экономики // Немцы в России: Русско-немецкие научные и культурные связи. – С.Пб., 2000. – С. 369–375.

⁶⁰Hosch Edgar An episode from German-Ukrainian Scholarly contacts: Dietrich Christoph von Rommel // German-Ukrainian relations in historical perspective. – Edmonton – Toronto, 1994. – P. 1–9.

⁶¹Єгорова О. В. Філософсько-правове підґрунтя формування юридичної освіти в університетах України першої половини ХІХ ст. // Гуманіт. журн. – 2003. – 2 (18). – С. 98–105.

⁶²Мамалуй О. Рецепція філософії по-харківськи / О. Мамалуй, В. Абашник // Зб. Харк. іст.-філол. т-ва. – Х., 1994. – Т. 3. – С. 29–44.

⁶³Савчук В. С. І. Шад – представник німецької філософії у Харківському університеті // Вопр. герм. історії. – Д., 2001. – С. 100–109.